

Türk Devletleri Teşkilatı'nda Ekonomik İşbirliği ve Enerji Politikalarının Mali Yansımaları

Murat Albayrak¹

Özet

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölgedeki Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanması Hun ve Göktürk devletlerinden beri arzulanan turan ülküsünün gerçekleşmesinin önünü açmıştır. Bu amaçla ilk adımlar 1992 yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri ile atılmıştır. Kurumsal temellerinin 2009'da Nahçıvan Anlaşması'yla oluşmaya başladığı entegrasyon 2021 yılında Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) adını almıştır. Bugün TDT Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye ve Özbekistan ile beş asil üye, Türkmenistan, Macaristan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile üç gözlemci ülke ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın gözlemci kuruluş ile faaliyetlerini yürütmektedir. Bugüne kadar yapılan zirve toplantılarıyla 30 alanda işbirliği alanı tespit edilmiş ve bu alanda çalışmalar hızlanmıştır. Bu işbirliklerinin en önemlilerinden biri de Türk Dünyası 2040 Vizyonu Belgesinde yer alan ekonomik ve sektörel işbirliği başlığı adı altındaki enerji işbirliğidir. Enerji işbirliğini bu derece önemli kılan husus TDT ülkelerinin enerji üretim potansiyelidir. Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan gibi ülkelerin kamu bütçelerinin gelir kısmı genellikle petrol, doğalgaz ve mineraller gibi doğal kaynaklardan elde edilen gelirlerle sağlanmaktadır. Buna ilaveten stratejik konumundan dolayı Türkiye'nin TDT ülkeleri ile Avrupa arasındaki bağlantı noktasında olması ayrı bir güç potansiyelidir. Diğer taraftan Türkiye'nin de ciddi bir enerji ithalatçısı ülke olması TDT ülkeleriyle geliştireceği işbirlikleriyle enerji arz güvenliğini güçlendirmesi ve enerji ithalatının kamu bütçesine olan yükünü hafifletmesi açısından bir kazanım olacaktır. Enerji işbirliğinin başarıyla sağlanması TDT ülkeleri arasında bir kazan-kazan politikasının gerçekleşmesine yardımcı olacaktır. Bu doğrultuda çalışma öncelikle TDT'nin kuruluş sürecini tarihsel açıdan ele almaktadır. Ardından ekonomik işbirliği çerçevesinde atılan adımları göstererek TDT ülkelerinin makroekonomik göstergelerini veri setlerinden

1 Arş. Gör. Dr., albayrakm@cu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2375-1117>

yararlanarak sergilemektedir. Son olarak ise enerji sektörü üzerinde TDT ülkelerinin potansiyelini ortaya koyarak karşılıklı kazanımların neler olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma sonucunda enerji sektörünün öncelikli alan olarak belirlenmesinin TDT'nin gelişiminde önemli katkı sağlayacağı tespit edilmiştir.

1. Giriş

1950'lerde başlayan ve 1980'lerde hız kazanan küreselleşme hareketleriyle dünya bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu yönüyle 20. yüzyıl, medeniyeti farklı bir boyuta konumlandıran küreselleşme yüzyılı olarak tarihteki yerini almıştır. Küreselleşmeyle birlikte gerek ülkeler gerekse de insanlar arasındaki karşılıklı bağımlılık din, kültür, ortak tarih geçmişi gibi kriterlere bakılmadan artmıştır (Cora vd., 2019, s.163). Bu süreçte yalnızca ülkelerin ekonomik yapısı değişmemiştir. Aynı zamanda bölgeselleşmeyle de oluşturulmaya çalışılan ortak siyasi, sosyal, kültürel, hukuki işbirlikleriyle gerek makro gerekse mikro ölçekte ulusal ve uluslararası sistemde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu yönüyle küreselleşme beraberinde bölgeselleşmeyi de ön plana çıkarmıştır. Yani dünya bir yandan küreselleşirken diğer yandan da bölgeselleşmeye ihtiyaç duymuştur. Bilhassa 2. Dünya Savaşı sonrasında ivmelenen bölgeselleşme başlarda gelişmiş ülkeler arasında sağlanırken gün geçtikçe gelişmekte olan ülkelerde de görülmeye başlamıştır (Batmaz vd., 2011, s.31). 2. Dünya Savaşı sonrasında oluşmaya başlayan bölgesel birlikteliklerin öncelikli amacı güvenlik kaygısı olmuştur. 1980'li yıllara gelindiğinde ise uluslararası ticaretin yaygınlaşmasıyla ekonomik birliktelikler artış göstermiştir. Bu entegrasyonların oluşturulmasında coğrafi yakınlık kayda değer bir kıstas olsa da tek başına yeterli olmamaktadır (Tiyek ve Balcı, 2023, s.819). Durağan olan fiziki konumun yanında değişken özelliklere sahip kültürel konum, siyasi konum, iktisadi konumların da etkili rol oynadığı görülmektedir (Kazel, 2023, s.1652). Buradan harekete oluşturulan entegrasyonların en başarılı örneği şüphesiz 1951 yılında Avrupa Kömür Çelik Topluluğu ile temelleri atılan Avrupa Birliği'dir. Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA), Orta Afrika Devletleri Ekonomik Toplulukları (ECOWAS), Güney Ortak Pazarı (MECOSUR), Güney Doğu Asya Ulusları Topluluğu (ESEAN), İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı (OPEC) diğer örnekler olarak gösterilebilir (Batmaz vd., 2011, s.31-39).

Dünyada süregelen küreselleşme ve bölgeselleşme hareketlerine zengin tarihi ve kültürel mirası, ekonomik yapısı, jeopolitik konumu gibi özelliklere sahip Türk Cumhuriyetleri de dâhil olmuştur. (Cora vd., 2019, s.164). Hun ve Göktürk devletlerinden günümüze dek Türkler ortak bağları olan din,

kültür ve gelenekleriyle kardeşlik bağlarını sürdürmüşlerdir. Geçen uzunca süreç içerisinde Türkler Arapların, Moğolların ve Rusların baskılarına rağmen ontolojik değerlerine sahip çıkmışlardır. Tarih boyunca kurulan Türk devletlerinin çoğunda Türk topluluklarıyla bütünleşme ideali mevcut olmuştur (Aydilek 2022 718). Kelime anlamı dünyadaki bütün Türkleri birleştirme ülküsü doğrultusunda kurulması hedeflenen devlet olan “Turan” fikri Oğuz Kağan’dan bugüne kadar her Türk devletinde varlığını devam ettirmiştir (Akyener, 2020).

Türkler var oldukları ilk günden itibaren dünyanın neredeyse her coğrafyasına uzanmış, büyük devletler kurmuş ve uygarlıklar oluşturmuşlardır. Türk adını ilk kez kullanan Göktürk Devleti’nden bütünleşme ülküsüyle günümüze dek varlığını devam ettiren Türk devletleri nihayet Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) ile birlikte bu ülkülerine bir adım daha yaklaşmışlardır. 21. yüzyıl bütünleşmesinin en önemli organizasyonu olan Türk Devletleri Teşkilatı ile birlikte “Türk Dünyası” kavramı soyut bir fikir olmaktan öteye taşınmış ve somut bir gerçeklik durumuna erişmiştir (Sarıkaya, 2021, s.1).

Çalışma TDT’nin kuruluş sürecindeki amaçlarından olan ekonomik boyutuna odaklanmaktadır. Daha özelde ise 2040 vizyonunda da ortaya konulan ekonomik göstergelerden biri olan enerji politikaları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın takip eden bölümünde TDT’nin oluşum süreci ortaya konulacaktır. Akabinde ise TDT’nin makroekonomik göstergeleri ortaya konulacak ve özellikle enerji boyutu detaylandırılacaktır. Çalışma sonuç ve önerilerle tamamlanacaktır.

2. Türk Devletleri Teşkilatı’nın Tarihçesi

Türk devletleri kavram olarak Türk Cumhuriyetlerini kapsamıyla birlikte coğrafi ve demografik açıdan çok daha kapsamlı bir anlam ifade etmektedir. Bu kavram İngilizce literatürde “Turkic World” olarak kullanılırken, bazı kaynaklarda “Turkic” kelimesi “Türki” olarak çevrilmiştir. Fakat yakın zamanda “Türk” kelimesi direkt olarak genel kabul görmüş bir kavram olarak literatürdeki yerini almıştır. Anadolu, Orta Asya, Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu, İran, Irak, Suriye, Rusya-Sibirya gibi bölgelerdeki Türk varlığı bu kavramı ifade etse de Türk devletleri denildiğinde akla gelen ülkeler Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’dir. Bu Türk devletlerinin bir araya gelebilme ülküsü yıllardır içten içe devam etmiş, ancak somut olarak ilk adım Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından bölgedeki Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmasının akabinde atılabilmektedir. 1992 yılında aynı dil ailesinden (Ural-Altay) gelen başta Türkiye olmak üzere Güney Kafkasya’dan Azerbaycan, Orta Asya’dan

Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'ın hayata geçirdiği “Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Zirveleri” ile Türk birliğinin temelleri atılmaya başlanmıştır. Türk birliğine dair adımların bu yıllara kadar atılmamasının başlıca nedeni Brzezinski'nin de belirttiği üzere Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk devletlerinde “Türkistan” diye tanımlanacak bir birlikliği girmelerine izin vermemesidir. Rusya bu bölgelerde uzun yıllar gerek coğrafi gerekse de toplumsal açıdan bölünmüş Türk dünyası politikası izlemiştir. Bu açıdan bakıldığında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından birliğin hemen sağlanamaması normal bir durum olmakla birlikte bir an önce adım atılması da bir o kadar başarılı bir adımdır (Gök 2022, s.110-118).

1990'lı yılların başında “Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri” ile Türk devletlerinin entegrasyon süreci başlamıştır (Tekir, 2023, s.1085). 30-31 Ekim 1992 tarihlerinde Ankara'da yapılan toplantıya Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan devlet başkanları katılmıştır. Toplantının ardından Ankara Bildirisi imzalanmış serbest ticaret düzeninin kurulmasına yönelik atılacak adımlar üzerine durulmuştur. Bunun yanında Türk Cumhuriyetlerindeki doğal kaynakların Türkiye kanalıyla Avrupa'ya ulaştırılması ve ekonomik iş birliği başlıkları gündeme alınmıştır. Bu zirveyi takiben 1994'de İstanbul'da, 1995'de Bıшкеk'te, 1996'da Taşkent'te, 1998'de Astana'da, 2000'de Bakü'de, 2001'de İstanbul'da 2006'da Antalya'da, 2009'da Nahçıvan'da ve 2010'da Antalya'da devlet başkanlarının katılımlarıyla zirveler gerçekleştirilmiştir (Tiyek, 2023, s.819-820).

2009 yılında gerçekleştirilen Nahçıvan Zirvesi Türk dünyası entegrasyonunu farklı bir düzeye taşımıştır. Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan ve Kazakistan'ın imzaladığı Nahçıvan Antlaşması ile Türk Konseyi (Keneşi) kurulmuştur (Tekir, 2023, s. 1087-8). Nahçıvan Antlaşması'nın 2. maddesinde bu konseyin amaç ve görevleri yer almaktadır. Bu amaç ve görevler şu şekildedir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2024):

- Taraflar arasında karşılıklı güvenin güçlendirilmesi;
- Bölge ve bölge dışında barışın korunması;
- Dış politika konularında ortak tutum benimsenmesi;
- Uluslararası terörizm, ayrılıkçılık, aşırılık ve sınır aşan suçlarla mücadelede gerekli koordinasyonun sağlanması;
- Ortak amaçlara dair etkili bölgesel ve ikili işbirliğinin her alanda geliştirilmesi;
- Ticaret ve yatırım için uygun koşulların yaratılması;

- Bilim, teknoloji, eğitim ve kültür alanlarında etkileşimin genişletilmesi;
- Medya ve kitle iletişim araçları arasındaki etkileşimin teşvik edilmesi.

2009 yılında imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile kurulan Türk Konseyi ile birlikte artık katılımcı devletler arasındaki işbirliği kurumsallaşmıştır. Bundan sonra yapılacak zirveler kurumsal bir şekilde devam etmiştir. Bu yönüyle Nahçıvan Anlaşması özel bir önem taşımaktadır.

Şekil 1’de de görüleceği üzere Türk Konseyi’nin 1. Zirve Toplantısı “Ekonomik ve Ticari İşbirliği” temasıyla 20-21 Ekim 2011 tarihlerinde Almatı’da gerçekleştirilmiştir. 2. Zirve “Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği” temasıyla 22-23 Ağustos 2012 tarihlerinde Bişkek’te düzenlenmiştir. 3. Zirve 15-16 Ağustos 2013 tarihlerinde Azerbaycan’ın Gebele şhrinde “Ulaştırma ve Bağlantı” temasıyla gerçekleştirilmiştir. 4. Zirve, 5 Haziran 2014 tarihinde Bodrum’da “Turizm alanında işbirliği” temasıyla Bodrum’da düzenlemiştir. 5. Zirve, “Medya ve Enformasyon işbirliği” temasıyla, 11 Eylül 2015 tarihinde Astana’da gerçekleştirilmiştir. 6. Zirve, “Gençlik ve Ulusal Sporlar” temasıyla, 3 Eylül 2018 tarihinde Çolpon Ata’da gerçekleştirilmiştir. 7. Zirve, “Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin (KOBİ’lerin) Desteklenmesi” temasıyla 15 Ekim 2019 tarihinde Bakü’de düzenlenmiştir. 8. Zirve 12 Kasım 2021’de İstanbul’da “Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler” temasıyla toplanmıştır. Zirve’de Liderler, Teşkilatın isminin “Türk Devletleri Teşkilatı” olarak değiştirilmesi yönünde karar almıştır. Bu yönüyle bu zirve Türk Devletlerinin Bağımsızlığının 30. yıldönümüyle örtüşmesi ve Türkmenistan’ın Teşkilata gözlemci üye olarak katılmasından dolayı ayrı bir önem taşımaktadır. Türk Dünyası Medeniyet Başkenti ilan edilen Semerkant’ta 11 Kasım 2022 tarihinde düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatı Dokuzuncu Zirvesi, “Türk Medeniyeti için Yeni Dönem: Ortak Kalkınma ve Refaha Doğru” temasına adandı. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Kasım-Cömert Tokayev’in ev sahipliğinde 3 Kasım 2023 tarihinde, Kazakistan’ın başkenti Astana’da düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatı Onuncu Zirvesi “Türk Devri” mottosuyla düzenlendi. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) On Birinci Zirvesi, 6 Kasım 2024 tarihinde Bişkek’te “Türk Dünyasının Güçlendirilmesi: Ekonomik Entegrasyon, Sürdürülebilir Kalkınma, Dijital Gelecek ve Herkes için Güvenlik” temasıyla düzenlenmiştir (TDT, 2024a).

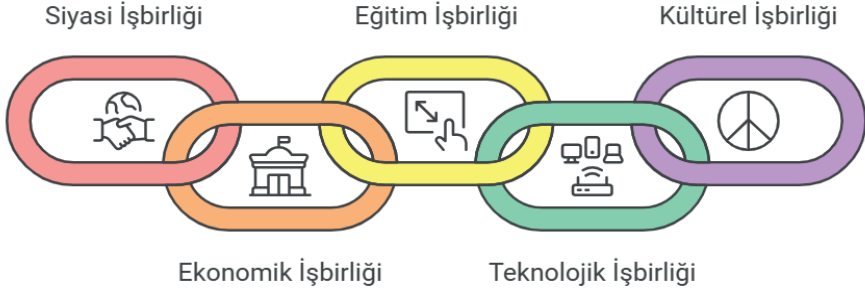
Yapılan bu zirvelerin her biri ayrı ayrı önemli konulara değinerek gerekli işbirliklerini kurumsal bir çerçevede ele almaktadır. TDT, kuruluş ilkelerine uygun bir çerçevede, üye ülkeleri arasında çeşitli alanlarda mevcut ikili işbirliğini çok taraflı işbirliğine geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle işbirliğinin önündeki mevcut veya olası engeller tespit

edilir, ardından bu engellerin kaldırılması ve çeşitli projelerle işbirliğinin geliştirilmesi için gerekli uygulamalar hayata geçirilir. Günümüzde TDT'nin belirlediği yaklaşık 30 tane işbirliği alanı mevcuttur. Şekil 2'de de görüleceği üzere siyasi, ekonomik, gümrük, ulaştırma, eğitim, enformasyon ve medya, gençlik ve spor, diaspora, enerji, sağlık, göç, yargı, kültür bu işbirliklerine örneklerdir (TDT, 2024b). Bu işbirliği alanlarına yönelik atılan somut bir adım da TDT 8. Zirve Toplantısında kabul edilen “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” belgesidir. Bu belgeyle birlikte gelecek 20 yıla ilişkin önceliklerinin neler olacağı, gelişiminin ve gidişatının nasıl şekilleneceğine yönelik direktifler sistematik bir şekilde ortaya konmuştur (Sandalcılar ve Cihan, 2023, s.135).

Şekil 1: Türk Devletleri Teşkilatı'nın Zirveleri

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 2: Türk Devletleri Teşkilatı İşbirliği Alanları

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur

TDT'nin üyelerinin ortak bir kültürel mirasa sahip olması, sürdürülebilir ekonomik işbirliğine elverişli olması ve önceliklerin siyasi işbirliğine dayanmaması bu teşkilatı diğerlerinden farklılaştırmaktadır. Bunun yanında yapılan zirvelerin karar alma süreçlerinde etkin olması üye ülkelerin teşkilat kararlarında daha katılımcı olmasına olanak tanımaktadır. Tüm bu şartlar dikkate alındığında TDT'nin sürdürülebilir bir işbirliği potansiyeline sahip olduğu görülmektedir (Çınar ve Uzun, 2023, s.142).

Bugün TDT'nin Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan olmak üzere beş üyesi bulunmaktadır. Bunlardan ilk dördü kurucu ülkeler iken Özbekistan 2019 yılında teşkilata dahil olmuştur. Bunun yanında Macaristan 2018'de Türkmenistan 2021'de, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti 2022'de ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı 2023 yılında birliğe gözlemci ülke olarak katılmıştır (Şekil 3).

Şekil 3: Türk Devletleri Teşkilatı Coğrafyası

Kaynak: TDT (2024c)

3. Türk Devletleri Teşkilatı'nda Ekonomik ve Sektörel İşbirliği

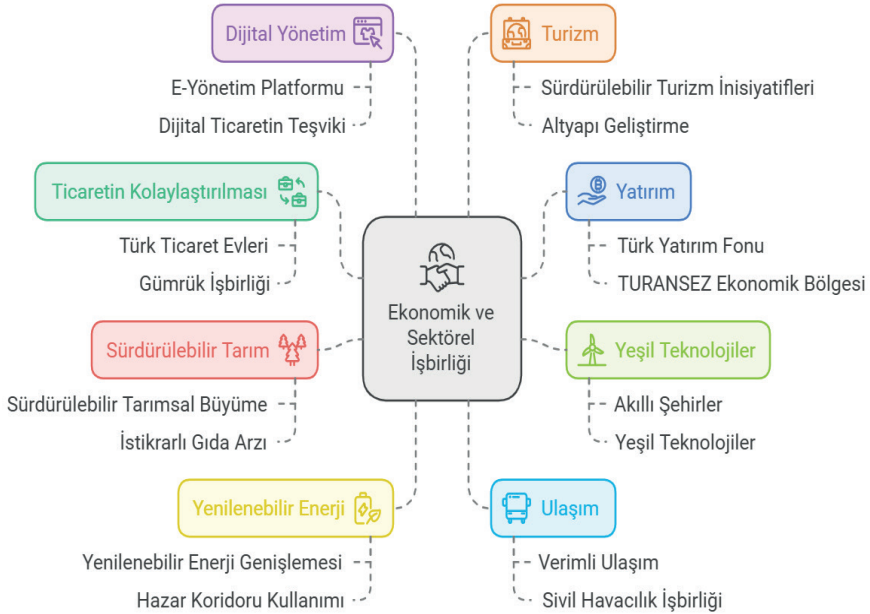
Bütünleşme sürecinin en efektif dinamiklerinden birisi şüphesiz ekonomik hususlardır (Akçapa, 2023, s.486). Bu doğrultuda TDT'nin "Ekonomik İşbirliği" başlığı adı altında Türk Devletleri arasındaki ekonomik işbirliğine ve üyelerinin dünyanın geri kalanıyla olan ekonomik ilişkilerine vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda "Türk Dünyası 2040 Vizyon" ve "TDT 2022-2026 Stratejisi" temel belgeleri ekonomik işbirliğini yönlendirmektedir. Bu temel belgelerin yanında TDT üye ülkelerinin ekonomik işbirliğinin yasal çerçevesini oluşturmak için birkaç kilit belge daha kabul edilmiştir. Bu belgeler (TDT, 2024d);

- Kazakistan'ın Almatı kentinde 21 Ekim 2011 tarihinde imzalanan Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Birinci Zirvesi Bildirisi
- 17 Mayıs 2019 tarihinde Astana'da imzalanan Ortak Türk Ticaret ve Sanayi Odaları (TTSO) Tüzüğü
- 10 Eylül 2021 tarihinde Bakü, Azerbaycan'da imzalanan "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi Üye Devletlerinin Hükümet Organları Arasında Çeşitli Ekonomik Bölge Türleri Alanında Bilgi ve Deneyim Paylaşımına İlişkin Mutabakat Zaptı"
- 11 Kasım 2022 tarihinde Semerkant'ta imzalanan "Türk Yatırım Fonu'nun (TIF) Kurulması Hakkında" Kararı
- 11 Kasım 2022 tarihinde Semerkant'ta imzalanan "Türk Devletleri Teşkilatı Ticaretin Kolaylaştırılması Stratejisi" kararı
- 11 Kasım 2022 tarihinde Semerkant'ta kabul edilen "Kazakistan Cumhuriyeti'nin Türkistan Bölgesi'nde Özel Statülü Turan Özel Ekonomik Bölgesi'nin Kurulması Girişimi"
- 16 Mart 2023 tarihinde Ankara'da imzalanan "Türk Yatırım Fonu Kuruluş Anlaşması"
- 3 Kasım 2023 tarihinde Astana'da imzalanan "TDT Üye Devletlerinin İlgili Kurumları Arasında Metroloji Alanında İşbirliği Protokolü" şeklindedir.

TDT Sekizinci Zirve Bildirisi'nde Ekonomik ve Sektörel İşbirliği başlığında birtakım tespitler ve yapılması planlanan aksiyonlar ortaya konmuştur. Bildiride karşılıklı ticaret ve yatırımı kolaylaştırmak için gerekli önlemleri almak, Türk Yatırım Fonu'nu bir an önce kurmak, Üye ve Gözlemci Devletlerin arasındaki ticareti, ihracat potansiyelini ve yatırımları artırmak amacıyla Türk Ticaret Evleri'nin (TTE) kurmak, Türk devletleri arasındaki ekonomik işbirliğini ve bağlantısallığı güçlendirmek amacıyla Türkistan'da

Türk devletleri için kurulacak “TURANSEZ” özel ekonomik bölgesini kurmak, yeşil teknolojiler ve akıllı şehirler konusunda işbirliğini çok taraflı bir biçimde harekete geçirmek, bölgede sürdürülebilir tarımsal büyüme ve istikrarlı gıda arzına yönelik çok taraflı işbirliğini güçlendirmek, yenilenebilir enerji alanında işbirliğini genişletmek, Üye Devletlerin ilgili kurumlarını Hazar Geçişli Uluslararası Doğu-Batı Orta Koridorundan daha verimli, sürdürülebilir ve kesintisiz bir güzergah olarak istifade etmesini sağlamak, sivil havacılıkta işbirliğinin güçlendirilmesini sağlamak, Kervansaray Projesi çerçevesinde gümrük işbirliği ile İpek Yolu’nu canlandırmak, Kamu yönetimi sisteminin kalitesini iyileştirmek ve bölge içi dijital ticaret ve alım satımı teşvik etmek için e-yönetişim ve e-hizmetler konusunda bir işbirliği platformu oluşturmak, sürdürülebilir turizm ve ilgili altyapının geliştirilmesi için ortak girişimler sağlamak gibi birçok uygulama sunulmuştur (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2024).

Şekil 4’de görüleceği üzere yapılan zirve toplantılarında alınan kararlar göstermektedir ki TDT üye ve gözlemci ülkeleri arasında ekonomik işbirliğini sağlamaya yönelik önemli adımlar atılmaktadır. Bu adımlara yönelik alınan kararlar planlı bir şekilde ve zaman kaybetmeksizin hayata geçirilmeye çalışılmaktadır. Bu durum da TDT’nin kurulmasından bu yana geçen kısa sürede oldukça başarılı bir ilerleme kaydettiğinin bir göstergesidir.

Şekil 4: Türk Devletleri Teşkilatı'nda Ekonomik ve Sektörel İşbirliklerine Örnekler

Kaynak: Tarafımızca oluşturulmuştur.

4. Türk Devletleri Teşkilatı'nda Temel Makroekonomik Göstergeler

Ekonomik entegrasyonu amaçlayan bölgesel işbirliklerinin politik olarak taşıma etkisi oluşturma potansiyeli vardır. Türk Konseyi'nden Türk Devletleri Teşkilatı'na geçilmesi de bu potansiyelin ortaya çıktığı örneklerdendir (Tekir, 2023, s. 1088). TDT'nin bu potansiyelini anlayabilmek için öncelikle üye ve gözlemci ülkelerin ekonomik potansiyellerinin ortaya konulması gerekir (Gündoğdu, 2023, s.274).

Dünyanın en önemli mali güçlerinden biri olan Türkiye TDT'de katalizör görevini üstlenmiştir. Türkiye'nin jeopolitik olarak stratejik bir konumda olması, NATO üyesi olarak güçlü bir orduya sahip olması ve birçok alanda gelişmeye elverişli olması ülkenin güçlü yönlerindedir. Buna karşılık enerji ve doğal kaynaklar açısından dışa bağımlı olması ve teknoloji altyapılı sanayisinin gelişmekte olması gibi eksikliklerini de diğer Türk devletlerinden işbirliği ile sağlayabilmesi hem Türkiye hem de diğer TDT üyeleriyle bir kazan-kazan politikası izlenmesine imkân kılacaktır. TDT'na üye Azerbaycan, Kırgızistan ve Özbekistan ile gözlemci ülke Türkmenistan doğal kaynak açısından oldukça önemli bir zenginliğe sahiptir. Türkmenistan ve Azerbaycan doğalgaz ile petrol, Özbekistan doğalgaz, altın ile uranyum, Kırgızistan petrol, doğalgaz ve kalay, çinko, nikel, krom gibi diğer madenler açısından kaynak zenginidirler. Bunlara ilaveten Özbekistan ve Türkmenistan pamuk, Kırgızistan tarım ve hayvancılık sektörlerinde öncü ülkelerdendir. Diğer taraftan gözlemci ülkelerden KKTC'nin Akdeniz'deki önemli stratejik konumu ve Macaristan'ın Avrupa Birliği (AB) üyeliği TDT'nin potansiyel gücüne katkı sağlamaktadır (Gündoğdu, 2023, 274-275).

TDT üye ülkelerinden Azerbaycan zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip olmanın yanı sıra şarapçılık ve ipekçilik alanlarında da gelişme kaydetmiştir. Kazakistan'da hizmet sektörü başlıca sektör olmakla birlikte petrol, doğal gaz, kömür, manganez, nikel, bakır, kurşun, çinko, kobalt, uranyum, demir cevheri, boksit gibi madenlere de sahiptir. Hatta uranyum üretiminde Kazakistan dünyada ilk sırada gelmektedir. Kırgızistan'da ekonominin en önemli sektörü tarımdır. Pamuk, yün, hazır giyim, et bu sektöre dayalı başlıca ihracat kalemleridir. Türkmenistan'da sanayinin payı ekonomide fazladır. Türkiye ise sanayi, tarım, turizm, ticaret gibi farklı sektörlerden beslenmektedir. Özellikle tarım ürünleri üretiminde dünyanın ilk on sırasında yer almaktadır. Fındık, kekik ve kayısı üretiminde dünyada birinci sıradadır. Bunun yanında pamuk, sebze ve meyve, kümes hayvanları, buğday, şeker pancarı, süt üretiminde oldukça ön plandadır. Turizm ve inşaat sektörü ülke ekonomisinde önemli yer edinmektedir. Özbekistan

ekonomisinde enerji ve doğal kaynakların yanında tarım, finans sektörü ve imalat ön plana çıkmaktadır (Özer vd., 2024, s.19).

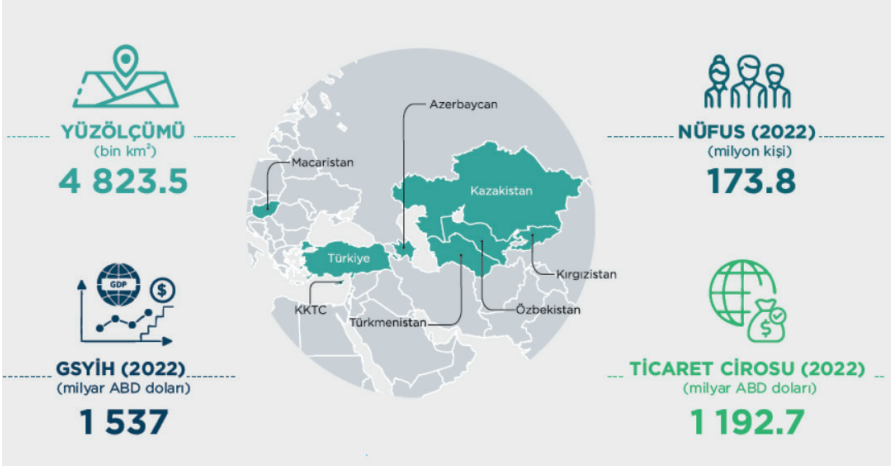
TDT'na üye ve gözlemci ülkelerin ekonomileri hakkında genel bilgileri verdikten sonra bu ülkelerin makroekonomik göstergelerini (Tablo 1) ortaya koymak bu teşkilatın ekonomisinin potansiyelini anlamak için önemli olacaktır. Tablo 1 incelendiğinde teşkilatın en büyük ekonomik gücünün Türkiye olduğu görülmektedir. Türkiye gerek GSYİH gerekse kişi başına GSYİH ile öncül ülkelerden biridir. Türkiye'yi ise bu büyüklüklerde Kazakistan ve Özbekistan takip etmektedir. Nüfus açısından incelendiğinde ise en büyük ülkeler sırasıyla Türkiye, Özbekistan ve Kazakistan'dır. Büyüme ve enflasyon oranları ise ülkeden ülkeye ve yıldan yıla farklılık göstermektedir.

Tablo 1: Türk Devleti Teşkilatı Üye Ülkelerinin Temel Makroekonomik Göstergeleri

Türkiye	2000	2005	2010	2015	2020	2023
Nüfus (milyon)	64,1	68,7	73,1	78,2	83,4	85,3
GSYİH (milyar dolar)	274,3	506,3	777	864,3	720,3	1.108
Büyüme oranı	6,9	9,0	8,4	6,1	1,9	4,5
Kişi başı gelir	4278	7369	10623	11050	8639	12986
Enflasyon oranı	54,9	8,2	8,6	7,7	12,3	53,9
Azerbaycan	2000	2005	2010	2015	2020	2023
Nüfus (milyon)	8	8,3	9,1	9,6	10,1	10,1
GSYİH (milyar dolar)	5,3	13,2	52,9	53,1	42,7	72,4
Büyüme oranı	11,1	28,0	5,0	1,1	-4,3	1,1
Kişi başı gelir	655	1578	5844	5501	4230	7155
Enflasyon oranı	1,8	9,7	5,7	4,0	2,8	8,8
Kırgızistan	2000	2005	2010	2015	2020	2023
Nüfus (milyon)	4,9	5,2	5,4	6	6,6	7,1
GSYİH (milyar dolar)	1,4	2,5	4,8	6,7	8,3	14
Büyüme oranı	5,4	-0,2	-0,4	3,9	-7,1	6,2
Kişi başı gelir	280	477	880	1121	1257	1970
Enflasyon oranı	18,7	4,3	8,0	6,5	6,3	10,8
Kazakistan	2000	2005	2010	2015	2020	2023
Nüfus (milyon)	14,9	15,1	16,3	17,5	18,8	20
GSYİH (milyar dolar)	18,3	57,1	148	184,4	171,1	261,4
Büyüme oranı	9,8	9,7	7,3	1,2	-2,5	2,6
Kişi başı gelir	1229	3771	9070	10510	9121	13136
Enflasyon oranı	13,2	7,6	7,4	6,7	6,7	14,7
Özbekistan	2000	2005	2010	2015	2020	2023
Nüfus (milyon)	24,7	26,2	28,6	31,3	34,2	36,4
GSYİH (milyar dolar)	13,8	14,3	49,8	86,2	60,2	90,9
Büyüme oranı	3,8	7,0	7,6	7,2	2,0	6,0
Kişi başı gelir	558	547	1742	2754	1759	2496
Enflasyon oranı				8,8	12,9	

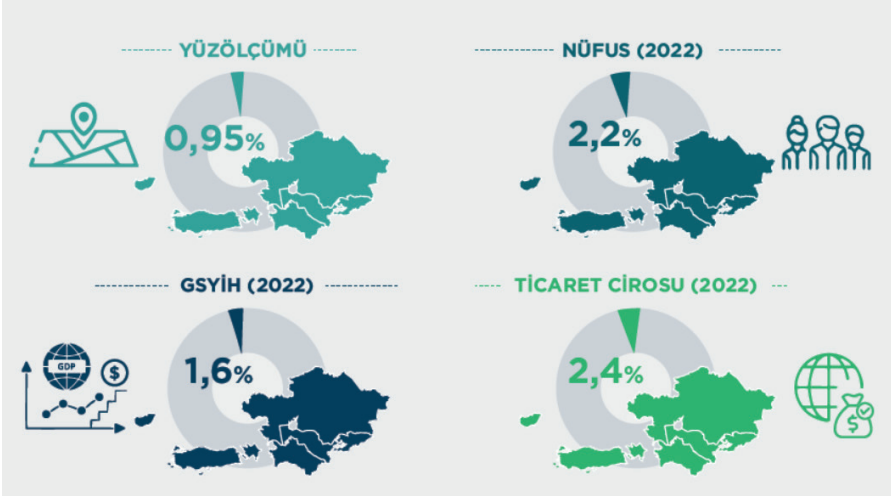
Kaynak: Dünya Bankası (2024)

TDT üye ve gözlemci ülkelerinin bir bütün olarak incelendiğinde ise (Şekil 4 ve Şekil 5) 2022 yılı verileriyle 173,8 milyon nüfusu ile dünya nüfusunun %2,2'sine sahip olduğunu görmekteyiz. Bunun yanında 1.537 milyar dolar ile dünya GSYH'sinin %1,6'sına sahiptir. 1.192,7 milyar dolar ticaret hacmiyle ile dünya ticaret hacminin %2,4'ünü oluşturmaktadır.

Şekil 4: Türk Devletleri Teşkilatı'nın Özeti

Kaynak: Türk Cumhuriyetleri Ekonomik Görünümü Ocak-Aralık 2023, No.4

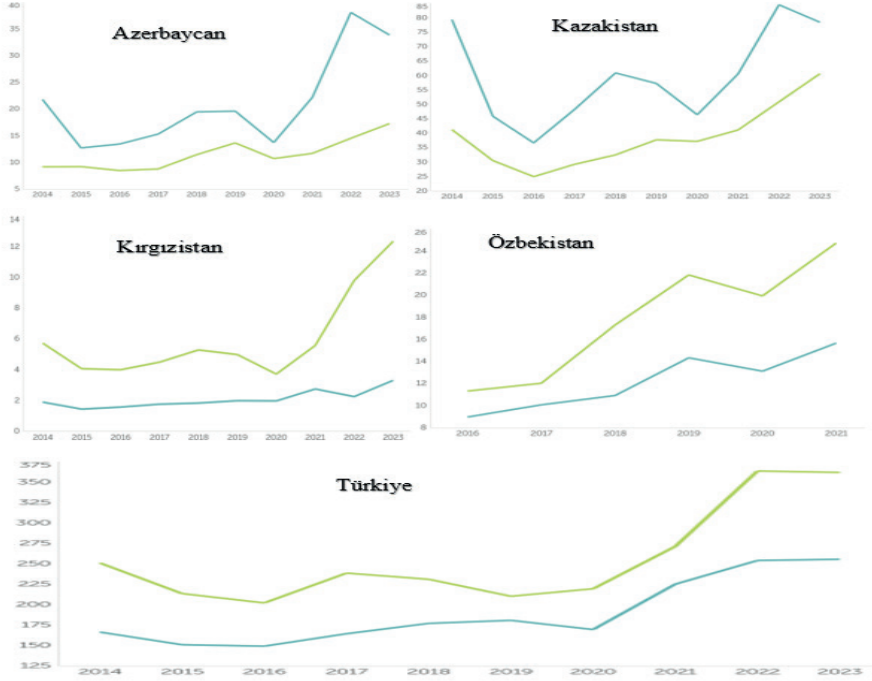

Şekil 5: Türk Devletleri Teşkilatı'nın Dünyadaki Payı

Kaynak: Türk Cumhuriyetleri Ekonomik Görünümü Ocak-Aralık 2023, No.4

Yukarıda ortaya konulan göstergelerden de görüleceği üzere TDT üyeleri jeopolitik ve jeoekonomik unsurlarıyla önemli bir kolektif güç potansiyeli barındırmaktadır. Bu kriterlerden yola çıkarak TDT bölgedeki büyük güçler arasında önemli bir rol oynayarak güç dengelerinde söz sahibi olabilecektir. TDT üyeleri Zengezur Koridoru, Hazar geçişi ulaştırma projeleri ve İpek Yolu ile git git yükselen ticari ve insani mobilitayla uluslararası sistemin önemli bir parçasıdır. Dünya genelinde kendini gösteren enflasyon ve resesyon gibi problemlerin patlak verdiği günümüzde küresel çapta ortaya çıkan enerji ve gıda krizinin bastırılmasında TDT çıkış yolu olarak işaret edilmektedir. Bunun yanında Turan Koridoruna ayrı bir parantez açmak gerekir. ABD, Güney Kore ve Japonya'nın Çin üzerindeki baskısının arttığı günümüzde bu kara koridorunun projesinin hayata geçirilmesi ekonomik geçiş potansiyelini daha da artıracaktır. Üye ülkelerin Turan Koridoru ile birlikte bölgesel ve küresel tedarik zincirlerine erişmesi kolaylaşacaktır (Babahanoğlu ve Akbaş, 2023, s.257-258).

Şekil 6 TDT üyelerinin dış ticaret hacimlerini ortaya koymaktadır. Özellikle 2020 sonrasında her söz konusu ülkelerin dış ticaret hacimlerinin ciddi bir şekilde arttığı görülmektedir. Azerbaycan 2014'de 21.8 milyar dolar olan ihracatını 2023'de 33.9 milyar dolara yükseltirken ithalatı ise 9.2 milyar dolardan 17.3 milyar dolara yükselmiştir. 2023 yılında Kazakistan'ın ihracatı 78.5, ithalatı ise 60.7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu iki ülkede ihracat ithalattan fazla olarak dış ticaret fazlası vermişlerdir. Buna karşılık 2023 yılında Kırgızistan'ın ithalatı 12.4, ihracatı ise 3.3 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Özbekistan'ın ise 2021 yılındaki ithalatı 24.6, ihracatı ise 15.7 milyar dolar seviyesindedir. En büyük dış ticaret hacmine sahip üye ülke olan Türkiye'nin ise 2023 yılında ithalatı 362, ihracatı ise 255.6 milyar dolardır. Şekil 7 ise TDT ülkelerinin dış ticaret hacimlerini toplu bir şekilde yansıtmaktadır. 2022 verilerine göre TDT dünya ihracatının %2.3'lük kısmını oluşturmaktadır.

Şekil 6: TDT üyelerinin dış ticaret hacimleri

Not: Mavi çizgi ihracat, yeşil çizgi ithalat rakamlarını göstermektedir.

Kaynak: IMF (2024)

Şekil 7: TDT ülkelerinin uluslararası ticaret değeri

Kaynak: Türbedar ve Satiji (2023, s.25)

Tablo 2 ise TDT ülkelerinin kendi aralarındaki ihracat ve ithalat rakamlarını yansıtmaktadır. Tablodaki veriler dikey sütunlardaki ülkelerin yatay sütündeki ülkelere olan ticareti şeklinde okunmaktadır. Örneğin 2000 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı yaklaşık 230 milyon dolarken Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatı 105 milyon dolardır. 2000 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithalatı 95 milyon dolarken Azerbaycan'ın Türkiye'den ithalatı 128.5 milyon dolardır. 2023 yılına gelindiğinde ise bu rakamlarda ciddi bir artış görülmektedir. Örneğin 2023 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı 2.8 milyar dolara çıkarken ithalatı da 1.4 milyar dolara yükselmiştir. Tablo 2'den de görülmektedir ki TDT üyelerinin kendi aralarındaki ticaret önemli bir oranda artmıştır. Bu artışta 1990 sonrasında Türk devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları ve Turan ülküsünden yola çıkarak oluşturdukları TDT'nin payı oldukça fazladır.

Tablo 2: TDT arasında çok taraflı ihracat ve ithalat rakamları (dolar, mallara yönelik)

2000 İhracat	Azerbaycan	Türkiye	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Macaristan
Azerbaycan		104981046	6664069	1872626	1061328	8228638	820
Türkiye	230375207		118701179	20572202	82647409	120155152	109993699
Kazakistan	46815800	62280400		57246600	133526300	7100400	2717200
Kırgızistan	3967541	7178302	33393750		89413555	2729329	105030
Türkmenistan	37063657	185996787	5302667	23195745	5951045		381879
Macaristan	4789000	189877000	21676000	963000	7859000	2734000	
2000 İthalat	Azerbaycan	Türkiye	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Macaristan
Azerbaycan		128502619	57575468	3154629	751312	9643820	4673307
Türkiye	95615009		346375953	2349517	85794461	97877997	216261974
Kazakistan	9924100	143956600		30079100	70502000	43351600	25919100
Kırgızistan	2350352	26760631	57399730		74573085	18664553	1263840
Türkmenistan	36621505	253252016	19736065	4583105	35335724		6153617
Macaristan	580000	113522000	8227000	395000	7205000	2223000	
2023 İhracat	Azerbaycan	Türkiye	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Macaristan
Azerbaycan		5359328067	98503591,7	59338317	47115575,3	86114802,1	4794491,55
Türkiye	2796851265		2960336812	1200850643	1872527779	1011628802	1629714732
Kazakistan	456737117	3969147175		1076709773	3144274601	397160715	4726144,32
Kırgızistan	3821882	148363755	455589408		290679032	4619972	575400
Özbekistan	144077455	1316421688	1351127019	764030817		169511083	2681464
Macaristan	63835420	2579571222	211555822	27586225	99089928	6436048	
2023 İthalat	Azerbaycan	Türkiye	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Macaristan
Azerbaycan		2289983021	215638837	5640012,61	131628195	687309163	4361717,2
Türkiye	1440074501		3501132450	273948370	1209312591	1659919390	2329118874
Kazakistan	73097013	2040951246		495185383	1291094499	165811683	182824012
Kırgızistan	4584024	451648315	837813563		403222068	17496653	12604994
Özbekistan	100606119	1808979689	2977042746	266223806		950066584	80156241,3
Macaristan	54903019	1624795935	360516036	125808	3037432	4092	

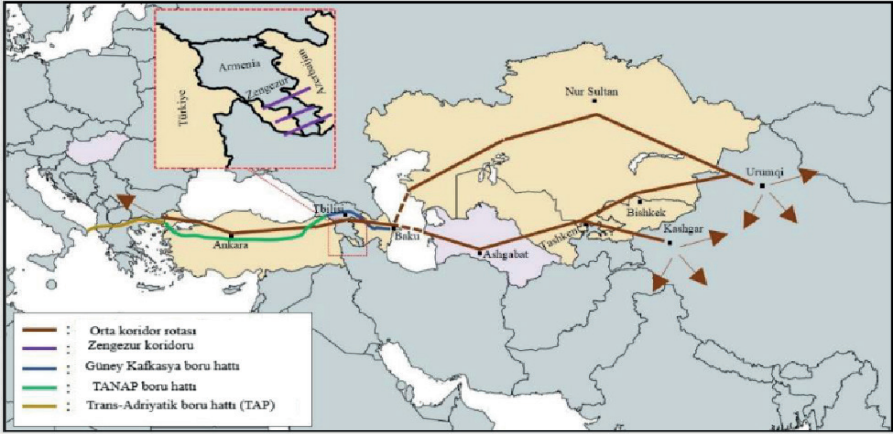
Ortaya konulan makroekonomik göstergelerden de hareketle TDT'nin ciddi bir ekonomik potansiyeli barındırdığı görülmektedir. Bu potansiyeli ortaya çıkarmak için ise neofonksiyonist kuramdan hareketle önceliklendirilmiş alanlara ihtiyaç vardır. AB'nin kömür ve çelikten başlayan entegrasyon süreci bu duruma en iyi örnektir. AB'nin sektörleri önceliklendiren ve bu önceliklendirdikleri sektörlerde ilerleme başarısı gösteren kurumsallaşma süreci TDT açısından hem teorik hem de pratik açıdan güçlü bir örnektir. TDT'nin vizyon ve misyonlarındaki çok yönlü hedefler insan kaynağı, zamanlamaya uyulmaması, sistematik işleyişteki eksiklikler, alınacak kararların bir sonraki zirveye ertelenmesi gibi birtakım kurumsal sınırlılıklardan dolayı her alana eşit önemin verilememesine ve bazı konularda işbirliğinin istenilen boyutta gerçekleşmemesine neden olabilmektedir. Bu doğrultuda TDT'nin orta ve uzun vadede küresel ekonomi-politik güç kapsamında güçlü olduğu ekonomik sektörleri seçip, seçtiği bu alanlara yönelmesi entegrasyonun başarısını artırabilecektir (Emeklier vd., 2022, s. 79-80). Buradan hareketle TDT'nin en güçlü olduğu sektörlerin başında enerji gelmektedir. Enerjinin de gelecekte küresel açıdan en önemli konulardan olması TDT'nin bu alana öncelik vermesi için makul bir nedendir. Çalışmanın izleyen kısmında TDT'nin enerji politikaları üzerine durulacaktır.

5. Türk Devletleri Teşkilatı ve Enerji İşbirliği

Günümüzde ekonomik büyümenin ana unsurlarından biri de enerjidir. Sanayileşme ve nüfus artışına paralel olarak enerji kullanımı da günden güne artış göstermektedir. Üretim faktörlerinin verimliliği artırmak ve akabinde büyüme ve kalkınmaya sağlayabilmek adına enerjiye ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim 1973 petrol krizi sadece birkaç ülkeyi etkileyen basit bir kriz değil çok sayıda ülkeyi etkileyen küresel bir kriz olmuştur. Dünyada enerji kaynaklarının kıt olması ve her coğrafyada temin edilememesi ülkeleri enerji konusunda özel politikalar yürütmeye zorlamıştır. (Türkmen, 2022, s.110). Dünya'da artan enerji talebi karşısında enerji kaynaklarının kıt olması ülke politikalarında enerjiye ayrı bir önem verilmesine neden olmuştur. Enerji arz güvenliği ile ilgili endişelerin arttığı günümüzde enerji politikaları ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda oluşturulmaktadır. Bu uzun dönemli hedeflere ulaşmak için ülkeler ekstra çaba sarf etmektedirler (Yurdadoğ ve Tosunoğlu, 2017, s.2).

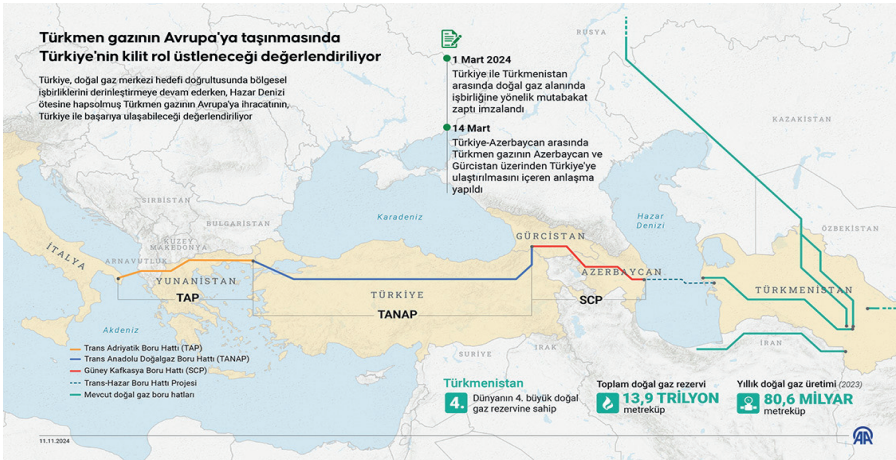
Gelecek yıllarda küresel boyutta gündemden düşmeyecek stratejik konulardan biri de enerji olması kuvvetle muhtemeldir. Rusya-Ukrayna savaşıyla birlikte petrol ve doğal gaz fiyatındaki artışlar Covid-19 sonrası yaşanan küresel resesyonu daha da derinleştirmiştir. Ayrıca bu savaş başta

doğal gaz olmak üzere enerji arz güvenliğindeki riskleri de tekrar göz önüne getirmiştir. Çoğu Avrupa ülkesi Rusya'ya karşı enerji bağımlılığını azaltıcı politikaları hayata geçirmeye başlasa da bugün Rusya AB ülkelerinin doğal gaz ithalatında ilk sırada yer almaya devam etmektedir. Bu doğrultuda kısa vadede Rus gazının bu hegemonyasını tersine çeviremeye de uzun vadede Azerbaycan'daki doğal gazın Avrupa'ya taşınmasında önemli bir proje olan Güney Gaz Koridorunun (Şekil 8) stratejik önemi artacaktır. Bunun beraber yine orta ve uzun vadede Türkmenistan'daki doğal gazı Türkiye üzerinden Avrupa'ya iletilmesini sağlayacak olan Trans-Hazar projesi (Şekil 9) de oldukça önemlidir (Emeklier vd., 2022, s. 84).

Şekil 8: Stratejik Koridorlar ve Enerji Transfer Rotaları

Kaynak: Demir (2022, s.57)

Şekil 9: Trans-Hazar hattı

Kaynak: Anadolu Ajansı (2024).

Türk dünyası enerji potansiyeli açısından genel olarak incelendiğinde yıllık 600 milyar kWh dolaylarında elektrik tüketmekte, 30 trilyon m³ kanıtlanmış doğal gaz rezervi ve 10 milyar ton petrol rezervi bulunmaktadır (İlbaş, 2023, s.46). Bu rezervleriyle dünyada önemli bir paya sahip olan TDT enerji alanında da işbirliğine ciddi önem vermiş bu rezervleri daha verimli bir şekilde üretip dünya piyasalarına ihracatını artırmak için “Türk Dünyası 2040 Vizyonu”nda yer alan Ekonomik ve Sektörel İşbirliği başlığı adı altında enerji konusuna özel bir parantez açmıştır. Bu belgeye göre (Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi);

- *“Üye Devletlere güvenli, sürdürülebilir, rekabetçi ve uygun fiyatlı enerji sağlamak amacıyla politikaların koordinasyonu, enerji ticaretinin teşviki, yatırımlar, enerji ürünlerinin üretimine katılma, araştırma ve teknolojik işbirliği yoluyla Üye Devletler arasında enerji alanında stratejik ortaklık kurma,*
- *Avrupa ve küresel enerji güvenliğine katkıda bulunmanın yanı sıra Üye Devletlerin talebini karşılamak ve onlara alternatif güzergah sağlamak amacıyla bölgede Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum, Güney Gaz Koridoru ve bileşenleri TANAP ve TAP gibi stratejik enerji altyapı projeleri geliştirme,*
- *Özellikle güneş, biyoenerji, rüzgar, nükleer gibi yenilenebilir enerji alanlarında ortak yatırımlar, bilgi, tecrübe ve uzmanlık alışverişi yoluyla enerji çeşitlendirmesi ve temiz/yeşil enerji için Üye Devletler arasında işbirliğini sağlama,*
- *Maliyeti düşürmek, modern enerji teknolojilerinin kullanımını artırmak ve petrokimya ürünlerinin ortak üretim ve dağıtımını sağlamak amacıyla araştırma ve inovasyon yapmak üzere hükümetler ve özel sektörler arasında yakın işbirliğini sağlama,*
- *Kentsel ve kırsal bölgelerdeki hane halkı ve topluluklar için uygun fiyatlı temiz/yeşil enerji taşıyıcılarına ve son kullanım hizmetlerine evrensel düzeyde erişim sağlama,*
- *Entegre Türk Enerji Pazarı kurulması yoluyla Üye Devletler arasında enerji işbirliğinin kurumsallaştırılması,*
- *Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) ve Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı (IRENA) ve Enerji Şartı dâhil, ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere uluslararası kuruluşlarla yakın işbirliği kurma”* hedef ve projeleri ortaya konmuştur.

TDT bünyesindeki ülkeleri ayrı ayrı analiz ettiğimizde Azerbaycan'ın net enerji ihracatçısı olduğunu görmekteyiz. Ham petrol ve doğal gaz üretimi ve ihracatı Azerbaycan ekonomisi ve kamu gelirleri açısından merkezi öneme sahiptir. Kazakistan, Rusya'dan sonra Orta Asya'nın en büyük ikinci, dünyanın ise en büyük 12. petrol rezervine sahip ülkesidir. Ayrıca kömür rezervleri ve kömür üretimi açısından dünyanın ilk on ülkesi arasında yer almaktadır. Türkiye Avrupa, Rusya ve Ortadoğu arasındaki boru hatlarının başlıca transit ülkelerinden biridir ve Karadeniz'den tek çıkışı kontrol etmektedir. Türkiye, Çin, Endonezya ve Almanya'nın ardından dünyanın dördüncü büyük linyit üreticisi konumundadır. Ayrıca Türkiye'nin Kalyon Karapınar Güneş Enerjisi Santrali, 1,35 gigawatt (GW) ile şu anda Avrupa'nın en büyük, dünyanın ise en büyük beş güneş enerjisi santralinden biri konumundadır (EIA, 2024). Dünyanın çevresel sürdürülebilirlik açısından çeşitli zorluklar yaşadığı günümüzde yenilenebilir enerji kaynakları sürdürülebilir enerji için cazibeli bir potansiyeldir ve bu güneş enerjisi santralinin büyüklüğü bu doğrultuda ciddi bir kazanımdır (Aydın ve Bozatlı, 2023, s.1; Bozatlı ve Akça, 2023, s.1). Özbekistan, önemli miktarda doğal gaz hidrokarbon rezervine sahiptir ve ekonomisi ülkenin enerji kaynaklarına büyük ölçüde bağlıdır. Rusya ve Türkmenistan'ın ardından bölgenin üçüncü büyük doğal gaz üreticisidir. Türkmenistan, Hazar Denizi'ne kıyısı olan beş ülkeden biri olup, büyük miktarda petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip bir bölgedir. Dünyanın altıncı büyük doğal gaz rezervine sahiptir ve en büyük 15 kuru doğal gaz üreticisi arasındadır. 2022 verilerine göre dünya genelinde toplam enerji üretiminde Kazakistan 15., Türkmenistan 26., Azerbaycan 31., Özbekistan 38., Türkiye 42. sıradadır (EIA, 2024).

Tablo 3 dünya genelinde ve TDT ülkelerinde toplam enerji üretimini göstermektedir. Tabloya göre Dünya genelinde enerji üretimi yıldan yıla artmıştır. 1992 yılında 337.3 katrilyon BTU olan enerji üretimi 2022 yılına gelindiğinde 598.7 katrilyon BTU seviyesine yükselmiştir. Türk devletleri de bu artışa paralel seyir izlemiş ve ilgili yıllarda üretimini 10.1 katrilyon BTU'den 17.3 katrilyon BTU seviyesine çıkarmıştır. TDT ülkeleri yıllar itibariyle dünyadaki toplam enerji üretiminin yaklaşık %3'ünü karşılamaktadır.

Tablo 3: Dünya ve Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde toplam enerji üretimi (katrilyon BTU)

Toplam Enerji Üretimi	1992	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
Dünya	337.295	350.712	377.862	439.709	493.836	538.968	552.203	598.68
Azerbaycan	0.76637	0.64719	0.82119	1.18637	2.81196	2.49447	2.41046	2.70317
Kazakistan	4.62494	3.25741	3.88887	5.43466	7.07876	7.4923	7.64479	7.71498
Kırgızistan	0.07527	0.05041	0.05661	0.05423	0.04915	0.06928	0.10124	0.10517
Türkiye	0.55607	0.62012	0.69357	0.78269	0.97623	0.94219	1.18875	1.28118
Özbekistan	1.75571	2.10799	2.3946	2.53843	2.35576	2.20554	1.81292	1.86496
Türkmenistan	2.31764	1.35437	2.0506	2.7675	1.98194	3.53413	3.39978	3.67807
TDT	10.096	8.03751	9.90544	12.7639	15.2538	16.7379	16.5579	17.3475
TDT/Dünya	3.0	2.3	2.6	2.9	3.1	3.1	3.0	2.9

Kaynak: EIA (2024)

Tablo 4 dünya ve TDT ülkelerinde doğal gaz üretimini göstermektedir. Tablo incelendiğinde 1992'den 2022'ye kadar dünya genelinde doğal gaz üretimi yaklaşık iki kat artmıştır. Doğal gaz üretiminde TDT ülkeleri dünya üretiminden yaklaşık %5 oranında paya sahip olmuştur. Bu ülkelerden Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan doğal gaz üretiminde ciddi potansiyele sahiptir. Şöyle ki sadece Türkmenistan bile dünya üretiminin yaklaşık %2'sini karşılamaktadır.

Tablo 4: Dünya ve Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde doğal gaz üretimi (katrilyon BTU)

Doğal Gaz Üretimi	1992	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
Dünya	76.9842	80.2594	89.2842	102.054	116.946	129.645	144.814	151.872
Azerbaycan	0.2884	0.24289	0.20928	0.21375	0.57829	0.66555	0.90865	1.26361
Kazakistan	0.29949	0.17712	0.32908	0.44776	0.709	0.85499	0.85489	1.08935
Kırgızistan	0.00365	0.00129	0.00048	0.00111	0.00044	0.00111	0.00087	0.00115
Türkiye	0.00719	0.00661	0.0232	0.03256	0.02477	0.01382	0.016	0.01378
Özbekistan	1.53415	1.72394	2.02563	2.14379	2.15887	2.00049	1.64993	1.70598
Türkmenistan	2.11495	1.19428	1.71933	2.32941	1.53445	2.96397	2.94472	3.19727
TDT	4.24784	3.34613	4.30699	5.16839	5.00582	6.49993	6.37506	7.27113
Dünya %	5.5	4.2	4.8	5.1	4.3	5.0	4.4	4.8

Kaynak: EIA (2024)

Tablo 5 dünya ve TDT ülkelerinde petrol üretimini göstermektedir. Dünya genelinde petrol üretimi doğal gaz gibi iki kat artmasa da yaklaşık %40 oranında artmıştır. Buna karşılık TDT bünyesinde ise petrol üretimi yaklaşık 2.5 kat artmıştır. 1992 yılında dünya üretiminin %1.3 ü bu ülkelerden karşılanırken 2022 yılına gelindiğinde bu oran %3.2'ye yükselmiştir.

Tablo 5: Dünya ve Türk Devletleri Teşkilatı ülkelerinde petrol üretimi (katrilyon BTU)

Petrol Üretimi	1992	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
<i>Dünya</i>	134.824	141.284	152.877	168.446	171.01	187.48	179.477	189.908
<i>Azerbaycan</i>	0.47206	0.39905	0.60673	0.96245	2.22203	1.82251	1.4968	1.43272
<i>Kazakistan</i>	0.93397	0.90485	1.54414	2.76015	3.39456	3.69204	3.93329	3.85734
<i>Kırgızistan</i>	0.00646	0.00429	0.00323	0.00466	0.00215	0.00215	0.01033	0.01272
<i>Türkiye</i>	0	0	0	0.09488	0.10543	0.10581	0.13456	0.15053
<i>Özbekistan</i>	0.11582	0.31649	0.31767	0.31718	0.11347	0.12905	0.08178	0.07378
<i>Türkmenistan</i>	0.20267	0.16008	0.33125	0.43807	0.44748	0.57015	0.45505	0.48078
<i>TDT</i>	1.73098	1.78476	2.80302	4.57739	6.28512	6.3217	6.11181	6.00787
<i>Dünya %</i>	1.3	1.3	1.8	2.7	3.7	3.4	3.4	3.2

Kaynak: EIA (2024)

Tablo 6 ise Türkiye ve AB ülkelerinde toplam enerji tüketimi yansıtmaktadır. 1992'den 2022 yılına kadar geçen sürede her zaman bu ülkelerde enerji tüketimi enerji üretiminden fazla olmuştur. Ayrıca üretimin tüketimi karşılama oranı da yıldan yıla azalmıştır. 1992 yılında Türkiye'nin enerji üretimi enerji tüketiminin %29.2'sini karşılamaktayken, 2022 yılında bu oran %21.3 seviyesine gerilemiştir. AB'de ise bu oran ilgili yıllarda %45.5 seviyesinden %32.7 seviyesine düşmüştür. Bu göstergeler de göstermektedir ki hem Türkiye'nin hem de AB ülkelerinin enerji ihtiyacı yıldan yıla yükselmiştir. Oluşan enerji açığı ithalatla karşılanmak zorunda olduğundan ülkelerin bütçeleri üzerine ciddi bir külfet oluşmaktadır.

Tablo 6: Türkiye ve Avrupa Birliği'nde toplam enerji tüketimi (katrilyon BTU)

Toplam Enerji Tüketimi		1992	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2022
Türkiye	Üretim	0.556	0.62	0.694	0.783	0.976	0.942	1.189	1.281
	Tüketim	1.907	2.285	2.965	3.464	4.156	5.281	5.636	6.025
	Üretim/Tüketim	29.2	27.1	23.4	22.6	23.5	17.8	21.1	21.3
AB	Üretim	26.92	26.37	24.72	25.33	24.09	22.06	18.12	17.36
	Tüketim	59.22	60.41	62.17	66.02	63.2	58	52.65	53.11
	Üretim/Tüketim	45.5	43.6	39.8	38.4	38.1	38.0	34.4	32.7

Kaynak: EIA (2024)

Tablo 7'de Türkiye'nin ithalat rakamları gösterilmektedir. Bu noktada oluşan enerji açığı ithalat rakamlarına da yansımıştır. 2020 yılında 11 milyar dolar olan enerji ithalatı 2022'de tavan yapmış ve 97 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. 2024 Ocak-Ekim dönemini kapsayan 10 aylık sürede de 53 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 2020'de toplam ithalatın sadece %5'i enerjiye yönelikken bu oran 2024'de %18.8'e yükselmiştir. Rakamlar göstermektedir ki Türkiye enerjide ciddi ithal girdiye ihtiyaç duymaktadır (Serin ve Demir, 2023, s. 164).

Tablo 7: Türkiye'nin ithalat rakamları (milyar dolar)

İthalat	2020	2021	2022	2023	2024*
Toplam	220	271	364	362	282
Enerji	11	17	97	69	53
%pay	5,0	6,4	26,5	19,1	18,8

*Not: *Ocak-Ekim verilerini göstermektedir*

Kaynak: TÜİK (2024)

Yukarıda yapılan rakamsal analizler incelendiğinde TDT'nın ciddi bir enerji üretim potansiyelinin olduğu görülmektedir. Bu noktada Türkiye'ye ayrı bir parantez açmak gerekir. Türkiye enerji kaynakları açısından hem üretim hem de tüketim coğrafyasında bir köprü pozisyonundadır. Türkiye bu özelliğiyle TDT üyelerindeki enerji kaynaklarını Avrupa'ya ulaştırılmasında adeta bir enerji dağıtım merkezi konumundadır. Türkiye'nin bu noktada üstlendiği rol hem kendi enerji ithalatçısı olması bakımından enerji arz güvenliğini sağlayabilmesi hem de TDT'nın zengin enerji kaynaklarının Avrupa pazarına güvenli bir şekilde naklinin sağlanması açısından diğer üye ve gözlemci ülkelere katkıda bulunması açısından oldukça önemlidir. Özetle buradan tüm TDT ülkeleri karşılıklı bir kazan-kazan (win-win) ilişkisi sağlayabilmektedir (Yurdadoğ vd., 2019, s.257-258).

Sonuç ve Öneriler

Hun ve Göktürk devletlerinden günümüze gelene kadar Türkler “turan” ülküsüyle varlıklarını devam ettirmişlerdir. Türkçü düşünür Ziya Gökalp'in de dediği gibi “*Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan. Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir, Turan!*” anlayışı her Türk devletinde içten içe yürütülen bir fikir, istek, arzu ve özlemdir. TDT bu soyut düşüncenin somutlaştırma çabalarından biridir.

1990'lı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Türk devletleri bu tarihten itibaren bütünleşme sürecine hız vermiş ve ilk adımı "Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri" atmışlardır. Bu tarihten itibaren çeşitli konularda zirvelere devam edilmiş. Bu zirvelerden 2009 Nahçıvan Zirvesi ile kurumsallaşmada önemli bir adım atılmış ve Türk Konseyi kurulmuştur. 12 Kasım 2021'de İstanbul'da düzenlenen 8. zirvede ise teşkilatın ismi "Türk Devletleri Teşkilatı" olarak değiştirilmiştir.

Yapılan zirve toplantılarında alınan kararlarla yaklaşık 30 tane işbirliği alanı belirlenmiştir. Bu işbirliği alanlarından en önemlilerinden biri de ekonomik ve sektörel işbirliği olmuştur. Bu başlık altında TDT ülkeleri arasında karşılıklı ticareti kolaylaştırmak, Türk Yatırım Fonu'nu hayata geçirmek, TURANSEZ özel ekonomik bölgesini kurmak gibi çeşitli hedefler yer almıştır. Bununla birlikte Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesinde enerji konusu ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Şüphesiz enerji konusu TDT'nin en güçlü olduğu konulardandır. Bu yönüyle üzerinde bu kadar durulması anlaşılır bir durumdur.

AB örneğinde olduğu gibi TDT'nin de spesifik alanlara odaklanıp buradaki kazanımlarını yayılma etkisiyle diğer alanlara yöneltmesi teşkilatın daha etkin olmasını sağlayacaktır. Enerjinin de bu alanlardan biri olması gerektiği düşünülmektedir. Çünkü TDT ülkeleri dünya enerji üretiminde ciddi paya sahiptir. Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan petrol ve doğalgazda önemli üretim yerleri iken Türkiye'de bu kaynakların Avrupa'ya iletilmesinde önemli bir dağıtım merkezi konumundadır. Gerek dünyada gerekse de Avrupa'da enerjiye duyulan ihtiyacın gün geçtikte daha da artması bu ülkelerin enerji arz güvenliğinde tehditler yaratmaktadır. Özellikle Avrupa'nın bu konuda Rusya'ya aşırı bağımlı olması bu ülkeleri alternatif kaynak arayışına itmiştir. Bu noktada TDT ülkeleri ciddi bir alternatif oluşturma potansiyeline sahiptir. Bu doğrultuda atılan adımlar duygusallıktan öteye geçmeli planlı, programlı, disiplinli bir şekilde ilerlemelidir.

Çoğu TDT ülkesinin başlıca gelir kaynaklarının enerji olduğu düşünüldüğünde kamu bütçelerinde oluşturulacak pozitif bir etki ülkelerin büyüme ve kalkınmasına daha da yardımcı olacaktır. Türkiye'nin de ciddi enerji ithalatçısı olduğu düşünüldüğünde teşkilat üyeleriyle yapacağı anlaşmalarla hem arz güvenliğini sağlayıp hem de maliyetleri düşürmesi mümkün olabilecektir. Ayrıca bu enerji kaynaklarının Avrupa'ya iletiminden de hem maddi hem de politik güç elde edecektir. Bu durum da Türkiye'nin bütçesine pozitif yansıtacaktır.

Şah Deniz doğal gaz kondens sahasının işletilmesi, Güney Kafkasya Boru Hattı, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (“TANAP” projesi), Trans-Adriyatik Boru Hattı (“TAP” projesi) gibi Güney Gaz Koridoru projeleri ve Trans-Hazar Projesinin ivedilikle hayata geçirilmesi çalışmalarına kararlılıkla devam edilmelidir. Bu projelerin ciddi finansman gerektirdiğini de göz önünde bulundurulduğunda oluşturulan konsorsiyumlara katılım artırılmalıdır.

Bir diğer husus da KKTC'nin tanınırlığının artırılmasıdır. Doğu Akdeniz'deki enerji kaynaklarının ve stratejik deniz yollarının mevcudiyeti nedeniyle önemli bir stratejik konuma sahiptir. Bu nedenle KKTC'nin uluslararası hukukta tanınırlığının artması hem ülkeye hem de TDT'ye ciddi kazanımlar sağlayacaktır.

TDT uzun vadeli projeksiyonlarına yönelik enerji gibi diğer spesifik konularda da akademik çalışmalar teşvik edilmelidir. Bu çalışmaların daha kolay ve sağlam ilerleyebilmesi için teşkilatın kendi veri bankasını oluşturması önerilmektedir.

Kaynakça

- Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın tarihsel gelişimi: Teşkilatın dününü, bugününü ve yarını. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34), 473-491.
- Akyener, O. (2020). Türk Dünyasında enerji birliği. <https://www.tespam.org/tr/wp-content/uploads/2020/10/T%C3%BCrk-D%C3%BCnyas%C4%B1nda-Enerji-Birli%C4%9Fid%C3%B6n%C3%BC%C5%9Ft%C3%BCr%C3%BCld%C3%BC.pdf> Erişim tarihi: 01.12.2024
- Anadolu Ajansı (2024). Türkmen gazının Avrupa'ya taşınmasında Türkiye'nin kilit rol üstleneceği değerlendiriliyor <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkmen-gazinin-avrupaya-tasinmasinda-turkiyenin-kilit-rol-ustlenecegi-degerlendiriliyor-/3390369> Erişim tarihi: 01.12.2024
- Aydın M, Bozatlı O (2023) The effects of green innovation, environmental taxes, and financial development on renewable energy consumption in OECD countries. *Energy* 128105. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2023.128105>
- Aydilek, E. (2022). Türk devletleri teşkilatının siyasi ve ekonomik potansiyeli. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(3), 716-728.
- Babahanoğlu, V., & Akbaş, Z. (2023). Türkiye'nin bölgesel oyun kurucu rolü ve düzen inşasına dair imkân ve kabiliyeti: Türk Devletleri Teşkilatı örneği. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(Prof. Dr. Muammer ERDOĞAN Anısına Kongre Özel Sayısı), 243-268.
- Batmaz, N., İrmış, A., & Durak, İ. (2011). Küreselleşme ve bölgeselleşme sürecinde Türkiye ekonomisindeki gelişmeler (1980-2010). *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 30-63.
- Birleşmiş Milletler (2024). Department Of Economic and Social Affairs-Statistics Division-TradeStatistics.<https://comtradeplus.un.org/TradeFlow?Frequency=A&Flows=X&CommodityCodes=TOTAL&Partners=417&Reporters=31&period=1995&AggregateBy=none&BreakdownMode=plus> Erişim tarihi: 01.12.2024
- Bozatlı, O., & Akca, H. (2023). The effects of environmental taxes, renewable energy consumption and environmental technology on the ecological footprint: Evidence from advanced panel data analysis. *Journal of Environmental Management*, 345, 118857. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.118857>
- Cora, H., Mikail, E. H., & Cora, A. N. (2019). A Review of Turkish Union with A global, economic, and political perspective. *Journal Of Organizational Behavior Research*, 4(2-2019), 163-178.
- Çınar, Y., & Uzun, Y. U. (2023). Köklü geçmişten güçlü geleceğe Türk Devletleri Teşkilatı: Küresel ekonomik-siyasal potansiyeli ve teşkilatın geleceğine dair öngörüler. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(Özel Sayı), 141-156.

- Demir, C. (2022). The organization of Turkic States: Implications for the regional balance of power. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (Spec. Issu), 39-71.
- Dünya Bankası (2024). World Development Indicators (WDI). <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country> Erişim tarihi: 01.12.2024
- EIA (2024). U.S. Energy Information Administration (EIA). <https://www.eia.gov/international/overview/world> Erişim tarihi: 01.12.2024
- Emeklier, B., Taş, T., & Yılmaz, K. Ç. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı: Bütünleşme sürecine nereden başlamalı ve ne yapmalı?. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 73-107.
- Gök, A. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ zaferinin yarattığı fırsatlar. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (Spec. Issu), 109-145.
- Gündoğdu, S. (2023). Türkiye'nin jeopolitik açılımı: Bir uluslararası örgüt olarak Türk Devletleri Teşkilatı. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(03), 266-279.
- IMF (2024). International Financial Statistics (IFS). <https://data.imf.org/?sk=4c514d48-b6ba-49ed-8ab9-52b0c1a0179b&sid=1502896793454> Erişim tarihi: 01.12.2024
- İlbaş, M. (2023). Türk Birliği yolunda Türk Dünyası enerji işbirliği. *Demokrasi Platformu*, 12(38), 43-51.
- Kazel, E. (2023). Siyasi coğrafyada bloklar ve blokların güçlendirilmesinde eğitimin rolü: Türk Devletleri Teşkilatı örneği. *Millî Eğitim Dergisi*, 52(239), 1649-1672.
- Özer, A., Unal, S., & Çömlekçi, İ. (2024). Küresel finansal stresin Türk devletlerinin ekonomileri üzerindeki etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 27(1), 18-30.
- Sandalcılar, A. R., & Cihan, K. A. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı üye ülkeleri arasında Türkiye'nin rekabet gücü. *Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi*, 7(1), 132-151.
- Sarıkaya, Y. (2021). Türki Cumhuriyetler'den Türk Devletleri Teşkilatı'na 30 yılın muhasebesi. *Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV)*, 38
- Serin, Ş.C. & M. Demir (2023), "Does public debt and investments create crowding-out effect in Turkey? Evidence from ARDL approach", *Sosyoekonomi*, 31(55), 151-172.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2024). Türk Devletleri Teşkilatı Sekizinci Zirve Bildirisi. <https://tcgb.gov.tr/assets/dosya/2021-11-12-turkkonseyi-bildiri.pdf> Erişim tarihi: 01.12.2024
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2024). Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı. <https://disiliskiler.ktb.gov.tr/TR-132212/turk-konseyi.html> Erişim tarihi: 01.12.2024

- TDT (2024a). Teşkilatın tarihçesi. <https://www.turkicstates.org/tr/organizasyon-tarihcesi> Erişim tarihi: 01.12.2024
- TDT (2024b). İşbirliği alanları. <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari> Erişim tarihi: 01.12.2024
- TDT (2024c). <https://www.turkicstates.org/tr> Erişim tarihi: 01.12.2024
- TDT (2024d). İşbirliği alanları- Ekonomik işbirliği. <https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari-detay/2-ekonomik-isbirligi> Erişim tarihi: 01.12.2024
- Tekir, G. (2023). Türk Devletleri Teşkilatının yeni-işlevselcilik ve devletlerarasıcılık teorileri bağlamında değerlendirilmesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 1084-1097.
- Tiyek, R., & Balcı, B. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'na üye ülkelerde endüstri ilişkileri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 818-833.
- TÜİK (2024). Dış Ticaret İstatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri-Ekim-2024-53533> Erişim tarihi: 01.12.2024
- Türbedar ve Satiji (2023). Economic development, trade and investment in Report on Turkic Economies 2023: Digital Trade and Invesement. Eds Türbedar, E. <https://www.turkicstates.org/u/d/publications/turk-ekonomileri-raporu-2023-dijital-ticaret-ve-yatirim-26-tr.pdf> Erişim tarihi: 01.12.2024
- Türk Cumhuriyetleri Ekonomik Görünümü Ocak-Aralık 2023, No.4 <https://www.turkicstates.org/tr/yayin-detay/turk-devletlerinin-ekonomik-gorunu-mu-2023-yillik-raporu> Erişim tarihi: 01.12.2024
- Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi. <https://www.gaib.org.tr/tr/site/download-file/5865.html?class=AnnouncementFiles> Erişim tarihi: 01.12.2024
- Türkmen, S. (2022). Finansallaşma ve enerji tüketimi ilişkisinin analizi: Türk Devletleri Teşkilatı'ndan ampirik kanıtlar. *Journal of Economics And Research*, 3(1), 109-122.
- Yurdadoğ, V., Çiftçi, H., & Albayrak, M., (2019). Türk (Turan) Birliği Yolunda Enerji Politikaları. II. International Turkish World Strategic Research Congress (TUDSAK 2019) / II. Türk Dünyası Uluslararası Sosyo-Ekonomik Stratejiler Kongresi (TUDSAK-2019) (pp.209-220). Antalya, Turkey
- Yurdadoğ, V., & Tosunoğlu, Ş. (2017). Türkiye'de yenilenebilir enerji destek politikaları. Eurasian Academy of Sciences Eurasian Business & Economics Journal - Avrasya Bilimler Akademisi Avrasya İşletme ve İktisat Dergisi, 9, 1-21.

